

Марія Гулич*
Ukraine

Микола Ярошко**
Ukraine

Вплив соціально-педагогічної діяльності підліткового клубу на розвиток особистісної ідентифікації підлітків

Анотація

У статті розглянуто вплив соціально-психологічної діяльності підліткового клубу за інтересами на розвиток особистісної ідентифікації підлітків. Особистісна ідентифікація відіграє важливу роль у процесі взаємодії психолога, педагога з вихованцем та стимулює до психокорекційних змін. В роботі ми вважаємо за доцільне висвітлити та дослідити вплив розвивального потенціалу клубних форм роботи на розвиток особистісної ідентифікації підлітків в процесі соціально-психологічної діяльності.

Зазначається, що нині в Україні діють сотні підліткових клубів, які функціонують на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях та реалізують велику кількість різноманітних програм соціально спрямування.

Доведено, що важливе місце в системі виховання підростаючого покоління займають гуртки. Це ті соціальні інститути, які покликані організовувати дозвілля не лише дорослих і сприяти різнобічному розвитку особистості, що підрастає. Тому вся діяльність клубу за інтересами складається з двох взаємопов'язаних частин, а саме таких, як цілеспрямована виховна, виховна та організаційна діяльність працівників та активу клубу та дозвілєвої самодіяльності підлітків.

Вивчення особистісної ідентифікації підлітків базується на теоретичному аналізі існуючих досліджень,

що зосереджуються на таких актуальних аспектах, як виховна робота з підлітками, соціально-культурний детермінізм, зв'язок з досвідом негативного афекту.

Ключові слова: девіантна поведінка, ідентичність, дозвілєва діяльність, громадська думка, підлітки

Summary

The Influence of Social and Psychological Activity of a Teenage Club on the Personal Identification Development of Teenagers

The article considers the influence of the socio-psychological activities of the teen club by interests on the development of personal identification of teenagers. Personal identification plays an important role in the process of interaction between a psychologist, a teacher and a pupil, thus stimulating psycho-corrective changes. In this paper, we consider it appropriate to highlight and explore the impact of the club forms of work on the development of personal identification in the process of social and psychological activities.

It is pointed out that there are hundreds of teen clubs that operate at the national, regional and local levels and implement a large number of different programs of socially significant direction in Ukraine nowadays.

* Марія Гулич, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри порівняльної педагогіки та методики викладання іноземних мов, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3447-9131>, e-mail: petroy1@ukr.net.

** Микола Ярошко, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри порівняльної педагогіки та методики викладання, Приватна установа «Заклад вищої освіти «Міжнародний гуманітарно-педагогічний інститут «Бейт-Хана», ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5387-759X>, e-mail: petroy1@ukr.net.

It has been proved that an important place in the system of education of the younger generation belongs to clubs. They are the social institutions that are designed to organize leisure time not only for adults and promote the diverse development of the growing individual. Therefore, all the activities of the club by interests consist of two interrelated parts such as purposeful educational, educational and organizational activities of employees and active participants of the club and leisure activities of adolescents.

The study of personal identification of adolescents is based on theoretical analysis of existing research, which reveals a field of relevant aspects for further study, namely educational work with adolescents, social and cultural determinism, the connection with the experience of negative affect.

Keywords: deviant behavior, identity, leisure activities, public opinion, adolescents

1. Вступ

Одним із пріоритетних завдань, що входять у проблематику особистісної ідентифікації підростаючої особистості, мабуть, є корекція особистісної ідентичності підлітків. У вітчизняних педагогічних та психологічних дослідженнях питання самоідентифікації розглядається у зв'язку з сепарацією та відокремленням особистості від соціуму. У міжособистісній взаємодії це може мати вигляд суперечливого та протилежного ставлення особистості до інших. Стимулювання розвитку особистісної ідентифікації у підлітковому віці, її корекція на емоційному та поведінковому рівні є достатньо актуальним.

Мета статті полягає в обґрунтуванні потенційного впливу соціально-психологічної діяльності підліткового клубу за інтересами на розвиток особистісної ідентифікації підлітків.

2. Аналіз проблеми особистісної ідентифікації підлітків у науковому дискурсі

З погляду теорії означене питання є складним, оскільки, по-перше, торкається комплексного за своїм характером явища на стику соціології, соціальної психології, психіатрії, соціальної педагогіки та інших наук. По-друге, загальну теорію зміни особистісної ідентифікації вітчизняною наукою,

по суті, не розроблено. У своїх наукових розвідках окремі дослідники (А. Алексеєва, П. Гнатенко та ін.), характеризуючи особистісну ідентифікацію сучасних підлітків, перш за все, акцентують увагу на таких її характеристиках, як розмитість, невизначеність, асоціальність, соціокультурна детермінованість.

На теренах вітчизняної психології такі дослідники розглядають особистісну ідентифікацію дитини зі значущими дорослими тільки у межах свідомих проявів, не звертаючи при цьому уваги на глибші почуття та переживання.

На думку К. Черемних, поряд з поняттям «ідентифікація», важливе місце відводиться поняттю «особистісна ідентифікація», яка являється природним процесом формування особистості. Особистісна ідентифікація є надважливою для нормального інтелектуального і фізичного розвитку людини, оскільки є найпростішим механізмом засвоєння міжособистісного досвіду взаємодії, без якого неможлива активна адаптація особистості до навколишнього середовища. Вчений вважає, що особистісна ідентифікація – це розуміння іншої людини шляхом ототожнення себе з нею. Даний механізм починає працювати досить рано, і перший об'єкт, з яким ідентифікує себе дитина, – батьки. Особистісна ідентифікація є необхідною передумовою нормального психічного розвитку людини на всіх вікових етапах, а особливо у підлітковому та юнацькому віці (з однолітками, літературними героями тощо) (Черемних, 20090).

Ситуація зміни соціальної та культурної ідентичності особистості дає змогу розкрити складні психологічні процеси, пов'язані з розколом свідомості, зміною життєвих цілей та пріоритетів, перебудовою найглибших психологічних структур.

Важливим моментом у дослідженні зміни особистістю будь-якої своєї ідентичності є загальніша проблема стійкості та змінюваності особистості. Від уміння втримувати в полі зору обидва полюси суперечливого розгортання життя особистості залежить те, чи не станемо ми у наших дослідженнях монофакторними. Адже у реальній дійсності особистість виступає передусім єдиною, безперервною та сталою системою індивідуальних характеристик.

Однак, з іншого боку, особистість часто є мінливою, оскільки розвивається фізично, психологічно, інтелектуально, змінюючи окремі свої якості. Протягом життя особистість переосмислює особистісні цінності, змінює політичні, ідеологічні орієнтири та моральні критерії. Навіть у рамках одних цінностей вона з часом змінює акценти, пріоритети і тим самим постає перед нами в зовсім іншому світлі, демонструючи вже іншу соціальну поведінку, ставлення до світу, свого оточення.

Сталість особистості виявляється у постійній зміні вектора її розвитку на різних етапах життя. „В основі спрямованості особи, – пише Л.І. Божович, – лежить усталена домінуюча система мотивів, що виникла в процесі життя і виховання людини, коли основні провідні мотиви, підкоряючи собі решту інших, характеризують структуру мотиваційної сфери людини. Виникнення такого роду ієрархічної системи мотивів забезпечує найвищу стійкість особистості” (Божович, 1997).

Отже, процес зміни особистісної ідентичності „вбудований” у діалектику її стійкості та змінюваності. Він починається тоді, коли створюються умови, які ніби наголошують на потребі зміни життєдіяльності. Тяжіння до перетворень стає провідним, хоча елементи сталості залишаються. Одним з найбільш психологічно суперечливих етапів становлення особистості, наповненого внутрішніми колізіями і, як наслідок, педагогічно некерованого, є підлітковий вік. Його вікова специфіка полягає в тому, що особистісно-розвивальні та особистісно-руйнівні тенденції однаковою мірою актуалізовані (Кон, 1989).

3. Підлітковий клуб за інтересам як ефективний чинник розвитку особистісної ідентифікації підлітків

Досліджуючи потенційний вплив соціально-психологічної діяльності підліткового клубу за інтересами на розвиток особистісної ідентифікації підлітків, ми звернули особливу увагу на те, що їх цілком можна розглядати як одну із базових інтегративних основ у процесі виховної роботи з підлітком. Це дає змогу своєчасно діагностувати та педагогічно доцільно впливати на розвиток

різноманітних ініціатив, формування ціннісних орієнтацій підростаючої особистості та ставлення до себе, свого фізичного і морального здоров'я, а також оточуючого середовища через участь підлітків в клубі за інтересами, що був створений на базі «Вищого навчального закладу «Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана» (м. Дніпро). Відповідно, актуальною є проблема комплексного психолого-педагогічного вивчення, узагальнення і осмислення суті виховної роботи підліткового клубу.

Вивчаючи потенційний вплив соціально-психологічної діяльності підліткового клубу за інтересами на розвиток особистості, ми дійшли висновку, що досліджувати даний феномен, використовуючи для цього тільки напрацьовані в теоретико-методологічному плані зміст, форми, методи і засоби соціально-психологічної роботи з підлітками, недоцільно. З усією гостротою постає проблема розробки оновлених підходів до вивчення діяльності підліткового клубу.

Ми вважаємо, що клубні заклади виконують важливу соціальну функцію поглиблення і розширення виховного впливу на підростаюче покоління. Обираючи форми відпочинку, підлітки керуються, насамперед, особистими уподобаннями. Вони можуть вільно переходити від одного виду занять до іншого, залежно від потреб, запитів та інтересів і розвивати свої творчі здібності.

Особливо актуальним в контексті дослідження соціально-психологічної діяльності підліткових клубів за інтересами, як громадських молодіжних об'єднань є подолання істотних відмінностей у наукових підходах. Тому нашу увагу привертають не лише соціально-педагогічні, а й соціально-психологічні засади діяльності молодіжних організацій, їхнє комплексне (симбіозне) функціонування, виявлення умов активізації процесу особистісної ідентифікації вихованців підліткового клубу за інтересами.

Процес виховання у підлітковому клубі за інтересами здійснюється в офіційному і неофіційному спілкуванні шляхом духовного взаємозбагачення гуртківців. У роботі підліткового клубу за інтересами варто враховувати специфіку психології дозвілля, стимулювати до самостійного вибору занять та способу їх проведення. Управ-

ління дитячими колективами у клубі є вільним та невимушеним у порівнянні із шкільним середовищем чи виробничим колективом.

З огляду на зазначене вище, актуальним є осмислення положень теорії особистості, і, зокрема, концепції психосоціального розвитку особистості Е. Еріксона, особливо періоду від 12 до 20 років. На думку дослідника, основними питаннями, що постають перед молоддю є наступні: Хто я такий?" і „Як я впишуся у світ дорослих?" (Еріксон, 2018).

Сучасне громадянське суспільство надає молодим людям значно ширшу різноманітність професійних, ідеологічних і соціальних можливостей вибору. Завдання, зміст і методи роботи клубу за інтересами з дітьми і підлітками детермінується цілою низкою технічно-економічних, організаційних та інших чинників. Серед них необхідно, насамперед, підкреслити вплив розвивального потенціалу клубних форм роботи, а також науково-технічного прогресу, необхідність комплексного підходу до виховання. Клуб є закладом, у якому функціонують лекційні, концертні, спортивні зали, кімнати для занять художньою самодіяльністю, дитячою технічною творчістю. Саме у клубі за інтересами комплексно вирішуються завдання трудового, морального і естетичного виховання, здійснюються виховний, профілактичний, психокорекційний вплив на дітей.

На думку вченого, демократична система створює для підлітків і молоді серйозні проблеми, оскільки демократія вимагає ідентичності в душі „зроби себе сам". Еріксон вважає, що перед підлітками і молоддю постають головні завдання, а саме вибору професії і працевлаштування; членства в групі ровесників; профілактики і корекція ранніх відхилень у поведінці підлітків (Еріксон, 2018).

Дослідження соціально-психологічної діяльності сучасних підліткових клубів за інтересами, що проводилися в Україні дають підстави вважати, що участь підлітків і молоді у зазначеній діяльності допомагає їм віднайти найоптимальніші шляхи розв'язання вказаних проблем.

Важлива проблема, яка хвилює психологів і педагогів, а також є в центрі уваги наших досліджень, – це соціальна сутність членства підлітка

(молодої людини) в групі ровесників. Зокрема, американський психолог Е. Маккобі так висловлюється про цю проблему: „Навіть у найбільш сприятливих обставинах період пошуку власного „Я" є дуже важким для підлітків. Відмовляючись від образу батьків, як моделі для власної ідентичності, підлітки, як правило, шукають альтернативний варіант підтримки у ровесників. У нашій культурі вплив груп ровесників на процес розвитку юної особистості є потужнішим, ніж вплив батьків, школи, релігійних організацій загалом. Ці групи допомагають молодим людям зберегти впевненість у собі в той час, коли вони переживають по-справжньому драматичні фізіологічні та соціальні зміни" (Маккобі, 2000).

У ході власних досліджень ми дійшли висновку, що процес залучення підлітків до діяльності у підлітковому клубі за інтересами є реакцією, своєрідною формою соціально-психологічного захисту підлітків і молоді в період загальної особистісно-соціальної невизначеності. Саме підлітковий клуб за інтересами сприяє реалізації нестримного потягу підлітків до романтики, фізичного ризику, бажання випробувати себе в екстремальних ситуаціях і певним чином впливає на процес їхньої особистісної ідентифікації. Це, власне кажучи, і визначає сутність діяльності переважної більшості підліткових клубів. Адже підлітковий клуб за інтересами за своєю психолого-педагогічною характеристикою є, по суті, тією ж неформальною групою ровесників; разом з тим він, не втрачаючи своєї психологічної, сутнісної привабливості для підлітків, є чітко структурованою, дисциплінованою організацією. Тобто, це в якійсь мірі „приручений" суспільством мікросоціум, який відкриває для підлітка (молодої людини) колосальні можливості для самореалізації, саморозвитку, самоактуалізації, саморегуляції та самовиховання, створює умови активізації особистісного потенціалу членів підліткового клубу за інтересами, що сприяє формуванню у них особистісної ідентифікації.

Робота клубних закладів є двокомпонентною: діяльність клубних працівників і активу клубу та дозвіллева діяльність гуртківців, у даному випадку дітей і підлітків. У такій діяльності підлітки задовольняють свої духовні потреби й інтереси, відбувається самореалізація і саморозвиток під-

ростаючої особистості. Дозвілля є тією частиною вільного часу, коли реалізуються духовні запити, потреби, розвивається духовний потенціал особистості (Маккобі, 2000).

У зв'язку із зазначеним вище, проблема дослідження умов активізації особистісного потенціалу в контексті процесу особистісної ідентифікації підлітків, набуває особливого значення. Сучасна психологічна наука, як вітчизняна, так і зарубіжна пропонує комплекс методів, прийомів, вправ, спрямованих на активізацію механізмів самоконструювання суб'єктом стратегії розвитку і реалізації власного „Я” (Божович, 1997), (Раджвбова, 2006), (Черемних, 2009). На наш погляд, одним із недоліків такого комплексу є фрагментарність процедур його проведення. Концептуальна схема програми активізації особистісного зростання, зокрема в підлітковому віці, повинна ґрунтуватися на закономірностях, логіці „стихійного” розвитку, його механізмах та охоплювати основні інстанції і тенденції становлення потенціалу „Я”.

Студенти, зокрема, практичні психологи повинні знати, що специфіка дозвіллевої клубної самодіяльності дітей і підлітків полягає в тому, щоб не тільки організувати відпочинок і розважитися, але й продукувати нові культурні цінності, що впливають на духовний розвиток самих вихованців і на всіх відвідувачів клубу. У своїх вищих формах дозвіллева діяльність сприяє самовихованню дітей і підлітків. Це означає, що у своїй професійній самореалізації майбутні практичні психологи повинні враховувати те, що дозвіллева діяльність підлітків є дещо відмінною від дозвіллевої діяльності дорослих. Якщо у дорослих вільний час – це ще й навчання як форма підвищення кваліфікації, то у дітей і підлітків навчання є провідним видом занять. До того ж їхня дозвіллева діяльність займає значно більше часу, ніж у дорослих. Дозвілля дітей і підлітків також має і якісні відмінності: на перший план виступає саморозвиток, самовиховання, що певним чином впливає на розвиток у них особистісної ідентифікації.

Ефективність процедур активізації особистісного зростання, стимуляції внутрішніх можливостей саморозвитку підлітків у клубі за інтересами, на нашу думку, напряму залежить від інтелекту-

альних та морально-естетичних цінностей, що знаходять визнання і підтримку у підлітковому клубі за інтересами.

У середовищі підліткового клубу за інтересами всі ці духовно-моральні цінності перетворюються на своєрідний сплав, що має певну специфіку, властиву саме даному молодіжному об'єднанню, через яке здійснюється профілактика ранніх відхилень у поведінці підлітків і формування на цій основі їхньої особистісної ідентифікації.

4. Психолого-педагогічний вплив громадської думки колективу підліткового клубу за інтересами на підростаючу особистість

У працях психологів О.Г. Ковальова, М.А. Ковальчук ми знаходимо всебічне обґрунтування того, що думка молодіжного колективу має чи не вирішальне значення для активізації розвивального потенціалу молодої людини (Ковальчук, 2010). Особливе значення для виявлення механізмів впливу громадського молодіжного об'єднання, як наприклад, підліткові клуби за інтересами, на юну особистість мають дослідження І.С. Кона (Кон, 1989).

Виходячи з того, що підлітковий колектив є складною соціально-педагогічною структурою, розвиток особистості в колективі залежить від її становища в системі внутрішньо колективних взаємин. Тому процес формування особистості є значною мірою процесом самовизначення, саморегулювання, саморозвитку, самовдосконалення і самоактуалізації в системі особистісно-колективних взаємин, тобто умовою активізації розвивального потенціалу вихованців підліткового клубу за інтересами. Отже, вирішальну роль у колективі підліткового клубу за інтересами все ж відіграє громадська думка, яка певним чином сприяє профілактиці ранніх відхилень у поведінці значної частини підлітків.

„Громадська думка – це спільне судження людей, яке виникає в процесі їх діяльності та спілкування і виражає їхнє ставлення до різних явищ, тенденцій навколишньої дійсності, що мають загальний інтерес (Алексеева, 2000, с. 7). На підставі проведених власних досліджень ми дійшли

висновку, що основою процесу впливу розвивального потенціалу клубних форм роботи на розвиток особистісної ідентифікації підлітків є процес формування громадської думки в цьому молодіжному колективі підліткового клубу за інтересами.

Ефект впливу громадської думки колективу підліткового клубу за інтересами на особистість підлітків – особливий психолого-педагогічний процес, який складається з ряду усвідомлених і неусвідомлених актів. Він не обмежується наслідками схвалення або засудження. Це значно глибша дія, яка полягає в засвоєнні членом підліткового клубу соціального досвіду, суспільних цінностей, норм в процесі його активної діяльності в даному підлітковому клубі за інтересами, що сприяє удосконаленню виховної роботи з підлітками та формування у них особистісної ідентифікації (Алексеева, 2000). Однак, своєрідність клубу за інтересами як соціального інституту полягає в тому, що він має можливість впливати на різноманітні прошарки населення і на весь духовний світ підростаючої особистості, оскільки вбирає в себе функції найрізноманітніших культурних закладів (театрів, концертних, танцювальних залів, студій тощо). У клубі за інтересами можна послухати бесіду, концерт, побувати на дитячому ранку чи святі, взяти участь у роботі самодіяльного колективу. Така площина, на нашу думку, є актуальною для самореалізації психологів, практикуючих психологів, соціальних педагогів уже із студентської лави. Відвідувач виступає тут не тільки як користувач, але й як творець духовних цінностей, що може успішно реалізувати свій потенціал і в науково-технічній, і в художній, та інших видах мистецтва (Маккобі, 2000).

Актив підліткового клубу за інтересами оцінює не тільки вчинки членів клубу підлітків, але й ті мотиви, якими вони керуються в своїх діях. У результаті критичного ставлення оточення до певних вчинків, юнаки і дівчата починають розглядати свою поведінку в новому ракурсі.

Важливою умовою активізації процесу впливу розвивального потенціалу соціально-психологічної діяльності підліткового клубу за інтересами на розвиток особистісної ідентифікації вихованців, є створення, зміна або посилення відповідних

установок. Під впливом громадської думки відбувається формування, становлення і розвиток смислової, цільової і операційної соціально-педагогічних установок у вихованців підліткового клубу.

Визначальним, на нашу думку, в процесі розвитку особистісної ідентифікації особистості вихованців підліткового клубу за інтересами є становлення їхніх особистісних цінностей.

В результаті проведених досліджень ми можемо стверджувати, що застосування відповідно сконструйованої моделі проведення соціально-психологічної діяльності підліткового клубу за інтересами дасть змогу не лише осмислити процес розвитку ціннісних орієнтацій у вихованців, а й створити механізм формування суспільно вартісних орієнтацій, домогтись позитивно спрямованої соціалізації підлітків, що певним чином сприятиме розвитку у них особистісної ідентифікації.

5. Висновки

У ході аналізу наукових джерел та практичної діяльності сучасних громадських молодіжних об'єднань, у нашому випадку підліткового клубу за інтересами, створеного на базі «Вищого навчального закладу Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт Хана» ми дійшли таких висновків:

- структура функціонування підліткового клубу за інтересами забезпечує найбільш оптимальний варіант процесу впливу розвивального потенціалу соціально-психологічної діяльності підліткового клубу на розвиток особистісної ідентифікації;
- у внутрішньому особистісному просторі виокремлюється певний сектор активних профілактичних змін. Тому навіть у процесі ідентифікації поведінка членів підліткового клубу залишається відносно сталою;
- особистість підлітків безперервно коректується, а в окремі періоди – кардинально, змінюючи структуру особистісної ідентичності підлітків з проблемною поведінкою.

У процесі соціально-психологічної діяльності відбувається формування ціннісних орієнтацій у зазначеній категорії підлітків, що певним

чином сприяє розвитку у них особистісної ідентифікації.

Доцільною та перспективною, на наш погляд є розробка методичного інструментарію для здійснення профілактичного та корекційного впливу на підлітків у вищезгаданій організації.

Література

- Алексеева А.В. Идентичность: особенности становления в подростковом возрасте. Журнал практического психолога. 2000. №1. С. 6–10.
- Божович Л.И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды. Москва: МОДЭК, 1997. 352 с
- Гнатенко П.І., Павленко В.М. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз. Київ: «АРТ-ПРЕСС», 2011. 466 с.
- Эриксон Э.Г. Детство и общество. Питер, 2018. 448 с.
- Кон И.С. Психология ранней юности: кн. для учителя. М.: Просвещение, 1989. 254 с.
- Ковальчук М.А., Тарханова И.Ю. Девиантное поведение. Профилактика, коррекция, реабилитация. М.: Владос, 2010. 288 с.
- Подмазін С.І. Особистісно орієнтована освіта (соціально-філософський аналіз): дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 418 с.
- Раджабова С.Ш. Глибинно-психологічний підхід до проблеми ідентифікації. Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. К., 2006. Том 8. Ч. 5. С. 289–295.
- Черемних К.О. Особистісна ідентифікація як механізм самоздійснення й життєтворчості. Педагогіка і психологія. 2009. № 2. С. 80–86.
- Maccobi E. Gender and relationships. Developmental accounts. New York, 2000. – P. 45.

References

- Alekseeva A.V. (2000). Identichnost': osobennosti stanovlennja v podrostkovom vozraste [Identity: the characteristics of becoming in adolescence]. [in Russian].
- Bozhovich L.I. (1997). Problems of personality formation: selected psychological works. Moscow: MODEK. [in Russian].
- Hnatenko P.I. (2011) Identychnist: filosofskiy ta psykholohichnyi analiz [*Identity: philosophical and psychological analysis*]. Kyiv: «ART- PRESS». [in Ukrainian].
- Erikson E.G. (2018). Detstvo i obshchestvo [Childhood and Society]. St. Petersburg. [in Russian].
- Kon I. S. (1989). Psikhologiya ranney yunosti: kn. dlya uchitelya [Psychology of early adolescence: book for the teacher. Moscow: Prosveshcheniye. [in Russian].
- Kovalchuk M.A. (2010). Devyantnoe povedeniye. Profylaktyka, korrektsiya, reabylytatsiya [Deviant behavior. Prevention, correction, rehabilitation]. Moscow: Vlados. [in Russian].
- Podmazin S.I. (2006) Osobystisno oriientovana osvita (sotsialno-filosofskiy analiz) Personally oriented education (social and philosophical analysis). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Radzhabova S.Sh. (2006). Hlybynno-psykholohichnyi pidkhid do problemy identyfikatsii [Deep psychological approach to the problem of identification]. Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy / za red. S.D. Maksymenka. Kiev. [in Ukrainian].
- Cheremnykh K.O. (2009). Osobystisna identyfikatsiia yak mekhanizm samozdiisnennia y zhyttietvorchosti [Personal identification as a mechanism of self-realization and life creation]. Pedagogika i psykholohiia. [in Ukrainian].
- Maccobi E. (2000). Gender and relationships. Developmental accounts.